

The Greek Review of Social Research

Vol 134 (2011)

134-135, A-B

Regarding crisis. Interview of K. Tsoukalas

Μαρίνα Πετρονώτη

doi: [10.12681/grsr.28](https://doi.org/10.12681/grsr.28)

Copyright © 2011, ΜΑΡΙΝΑ ΠΕΤΡΟΝΩΤΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Πετρονώτη Μ. (2011). Regarding crisis. Interview of K. Tsoukalas. *The Greek Review of Social Research*, 134, 13–36. <https://doi.org/10.12681/grsr.28>

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΟΥΚΑΛΑ
ΣΤΗΝ ΜΑΡΙΝΑ ΠΕΤΡΟΠΩΤΗ

13 ΙΟΥΛΙΟΥ 2011

Μ.Π. Ας ξεκινήσουμε με δύο ερωτήσεις συνυφασμένες με έναν γενικότερο προβληματισμό. Πρώτα από όλα, μιλάμε για κρίση ή κρίσεις; Επίσης, ποιες είναι οι πρωταρχικές αφετηρίες του πολυσχιδούς αυτού φαινομένου και ποιες οι σημαντικότερες συνέπειές του στην Ελλάδα;

Κ.Τ. Όπως θέτεις το ερώτημα, είναι αναπάντητο. Δεν μπορεί να ξεχωρίσει κανείς την κρίση από τις επιμέρους κρίσεις, ούτε να διακρίνει την κρίση στην Ελλάδα από την κρίση της Ευρώπης και την κρίση του κόσμου. Εξάλλου, η σημερινή κρίση δεν περιορίζεται στις καθημερινές και άμεσα αισθητές οικονομικές της εκφάνσεις. Οι πολιτικές της προεκτάσεις, που εκφράζονται με την αύξουσα αναξιοπιστία του πολιτικού λόγου και με την απομείωση της φερεγγυότητας των δημοκρατικών πολιτικών συστημάτων, αλλά και οι πολιτιστικές της παρενέργειες είναι ίσως ακόμα πιο σημαντικές. Εδώ και είκοσι περίπου χρόνια, έχουν αρχίσει να αποδυναμώνονται τα περισσότερα σημεία αναφοράς βάσει των οποίων προσλαμβάναμε την κοινωνία και τον κόσμο. Το τέλος του ψυχρού πολέμου, η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, η οικουμενική επικράτηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας συνεπέφεραν την οικουμενική αναθεώρηση ή ανατροπή των περισσότερων παραδοσιακών σημασιών και βεβαιοτήτων. Ούτε τα κοινωνικοπολιτικά διακυβεύματα είναι εκείνα που γνωρίζαμε, ούτε οι αξιακές μας αφετηρίες αυτές που καλλιεργούσαμε για δύο σχεδόν αιώνες. Όλα τα συλλογικά όνειρα προσανατολίζονται προς νέες «ρεαλιστικές» τροχιές. Κανείς δεν είναι σε θέση να προδικάσει την κατεύθυνση της τρέχουσας ιστορικής δυναμικής. Οι ιδιωτικές

μας ζωές και βλέψεις δεν ακολουθούν γνωστά και προβλέψιμα χνάρια. Δεν διανύουμε, δηλαδή, απλώς μία περίοδο κρίσης, αλλά ζούμε και πορευόμαστε ως βυθισμένοι σε μια απόλυτη κρίση νοημάτων, αξιών και προταγμάτων, δηλαδή, μια κρίση ουτοπιών.

Έτσι, δεν ξέρουμε αν βρισκόμαστε στο τέλος ενός κόσμου και στην αρχή ενός άλλου. Η μετάβαση προς το νέο, εκείνο που δεν υπάρχει ακόμα, δεν αντιστοιχεί ούτε στις ελπίδες ούτε στις φοβίες μας. Το μέλλον μάς εμφανίζεται όχι μόνο ως άδηλο αλλά και ως επίβουλο. Και αυτό συμβαίνει ίσως επειδή έχουμε πάψει να μπορούμε να βουκαλιζόμαστε πως ελέγχουμε το χρόνο. Οι ήδη ιλιγγιώδεις ρυθμοί ανατροπής των προβλέψεων και των σχεδίων επιταχύνονται συνεχώς. Οι ρυθμοί της ζωής δεν μπορούν πια να προσαρμοσθούν στους ρυθμούς των γεγονότων.

Ωστόσο, μολονότι η τρέχουσα κρίση είναι ενιαία και αδιαίρετη, οι συγκεκριμένες προεκτάσεις της είναι πάντα διαιρετές. Σε κάθε χώρα, η κρίση εμφανίζεται με τα δικά της συμπτώματα και με πρόσωπα που αντιστοιχούν στους ιστορικούς όρους εξέλιξης της συγκεκριμένης κοινωνίας. Ίσως, μάλιστα, οι διαφορές ανάμεσά τους να αναδεικνύονται πρωτίστως σε περιόδους κρίσης. Όπως έλεγε ο Λέων Τολστόι, ενώ οι ευτυχισμένες οικογένειες είναι όλες ίδιες, η κάθε δυστυχισμένη οικογένεια εκκολάπτει τη δική της ανεπανάλειπτη δυστυχία.

Μ.Π. Αναφερόμενοι σε σχετικές με την αντιμετώπιση της κρίσης επιλογές, οι πολιτικοί όλων των κομμάτων επικαλούνται ιδεολογικά και συναισθηματικά φορτισμένες έννοιες – την πατρίδα, το λαό, το έθνος. Πώς εξηγείται ότι, σε πείσμα των διαδικασιών παγκοσμιοποίησης και του πλήθους των επιδράσεων –οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών– που οι διεθνείς ανακατατάξεις ασκούν στο εσωτερικό των εθνικών κρατών, οι αναφορές αυτές εξακολουθούν να λειτουργούν ως πλατφόρμα αποδοχής «εθνικών» αποφάσεων;

Κ.Τ. Ακόμα και αν όλα αλλάζουν, δεν αλλάζουν όλα μαζί. Ορισμένες σταθερές παραμένουν αμετακίνητες. Η ιδέα ότι οι άνθρωποι ζουν μέσα σε μια συγκροτημένη κοινωνία δεν έχει ακόμα αποδυναμωθεί. Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, η κοινωνία αυτή οφείλει να στηρίζεται σε κάποια μορφή πολιτικής συλλογικότητας. Ο πολιτικός λόγος δεν μπορεί παρά να εκφέρεται στο όνομα του συνόλου, να αναφέρεται στο γενικό συμφέρον, να παραπέμπει στην ιδέα του

λαού. Και αυτό ισχύει ακόμα και για τις αυταρχικές, μη δημοκρατικές μορφές εξουσίας. Το κοινό γίνεσθαι ορίζεται και ευθυγραμμίζεται προς την ιδέα μιας συλλογικής προόδου, η οποία αναφέρεται στο κοινωνικό σύνολο. Έτσι, τουλάχιστον στους νεότερους χρόνους, η αναφορά σε μια γενικής χρήσεως επικράτεια, κοινωνία, λαό ή πατρίδα, συνιστά προϋπόθεση οποιασδήποτε οργανωμένης συλλογικής οντότητας, άρα και οποιασδήποτε πολιτικής εξουσίας. Αν η εξουσία του κεφαλαίου μπορεί να ομιλεί αποκλειστικά και μόνο στο όνομα της αυταξίας την οποία εκφράζει, η πολιτική εξουσία δεν μπορεί παρά να υπάρχει στο όνομα της συλλογικής οντότητας την οποία συνοψίζει και εκπροσωπεί. Με αυτήν την έννοια, η νεωτερική συλλογική αυτογνωσία εμπεριέχει την ιδέα της δημοκρατίας. Η πολιτική, όπως έλεγε ο Αβραάμ Λίνκολν, πρέπει να κατατείνει σε μια κυβέρνηση του λαού (of the people), από το λαό (by the people) και χάριν του λαού (for the people).

Όμως, αν ο λογικός και ιστορικός αυτός πυρήνας του δημοκρατικού ιδεώδους παραμένει ακλόνητος, το περιεχόμενό του ολισθαίνει συνεχώς. Παρόλο που, ή ίσως επειδή ακριβώς, όπως λέγεται, ο λαός «δεν κάνει ποτέ λάθος», η άρχουσα γνώμη πρέπει να βρει τρόπους να ελαχιστοποιήσει τη δυνατότητα συμμετοχής των ανθρώπων σε συλλογικές μορφές λήψης αποφάσεων. Έτσι, η ιδέα της δημοκρατίας θα πρέπει να αυτονομμοποιείται ανεξάρτητα από τη λαϊκή κυριαρχία. Ως ανεύθυνο πλήθος, ο λαός δεν πρέπει να μιλά, να κινείται, να διεκδικεί παρά μόνο στο σημείο και το βαθμό που του «αναλογεί». Και με αυτή την έννοια, για να σωθεί η τυπική δημοκρατία πρέπει να αποδυναμωθεί ο λαός.

Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι η λέξη λαϊκισμός έγινε ανάθεμα. Στη θέση της λαϊκής ή συλλογικής βούλησης των πολλών θα πρέπει να εισέλθει η σοφία των ολίγων. Η αλήθεια δεν ανήκει πια στον κυρίαρχο δήμο, αλλά στον αφηρημένο και «αντικειμενικό» ορθολογισμό. Εδώ ακριβώς εντάσσεται η φετιχοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης με τους όρους που επιβάλλονται από τις τρέχουσες οικονομικές εξουσίες. Στη θέση της λέξης πρόοδος, η οποία συνοψιζε το κατ' εξοχήν μέχρι σήμερα επίμαχο και αναπάντητο ηθικοπολιτικό ερώτημα «τι είναι καλύτερο για ολόκληρη την κοινωνία», υπεισέρχεται η τεχνική και ποσοτικοποιημένη καπιταλιστική ανάπτυξη. Έτσι, ευλόγως, όποιος μιλάει για το λαό και όποιος προβληματίζεται για το τι μπορεί να συνιστά πρόοδο για το λαό θεωρείται αποδιοπομπαίος λαϊκιστής. Όλο και συχνότερα, ο τρέχων πολιτικός λόγος δεν εμπνέεται

από τη λαϊκή βούληση, αλλά ομιλεί απλώς στο όνομά της και αγνοώντας την. Προσδεδεμένος στις συγκροτημένες αντιλήψεις που αναφέρονται στον καθαρό λόγο και αντιστοιχούν στα συμφέροντα των αρχόντων στρωμάτων, ο περί των κοινών λόγος εμφανίζεται ολοένα πιο ελιτίστικος, μακρυνός και «ουδέτερος».

Όμως, οι κοινωνίες δεν είναι απλά λογικά σχήματα. Συγκροτημένες σε λαούς, αποφασίζουν για το μέλλον τους και εκφράζονται μέσα από τον πολιτικό λόγο που οφείλει να τους παίρνει στα σοβαρά. Δεν είναι τυχαίο που όλοι οι μεγάλοι ηγέτες των νεότερων χρόνων, και όχι μόνο οι επαναστάτες, υπήρξαν λαϊκιστές. Ο Μάο, ο Κάστρο και ο Λένιν, αλλά και ο Μιτερράν, ο Πάλμε, ακόμα και ο Ντε Γκολ, αναφέρονταν στους εργαζόμενους, στο λαό, στο έθνος και στην πατρίδα. Σε αυτήν ακριβώς τη βάση, συγκροτούνταν η πολιτική αυτονομία. Όποιος αρκείται στα σχήματα του καθαρού λόγου και δεν έχει τη δυνατότητα να αναβιβάσει τον πολιτικό του λόγο σε ένα επίπεδο συμβολικής μεταρσίωσης εκείνου το οποίο επιδιώκει να εκπροσωπήσει παραμένει δέσμιος άλλων ανομολόγητων ετερονομιών. Ο «αντικειμενικός» τεχνοκρατικός λόγος δεν είναι παρά μόνο κατ' επίφαση ουδέτερος. Πίσω από τους αριθμούς κρύβονται συγκεκριμένοι άνθρωποι, αλλά, κυρίως, συγκεκριμένα συμφέροντα. Για να δικαιωθεί η πολιτική πρέπει να εμπνέεται από κάτι που ξεφεύγει από τη λογική τόσο των συμφερόντων, όσο και των αριθμών. Και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, η ιδέα του λαού παραμένει συμβολικά αναντικατάστατη.

Αυτήν ακριβώς τη θεμελιώδη αξιακή αφετηρία επιχειρεί να ανασκευάσει ο νεοφιλελευθερισμός. Επικαλούμενος τον αντικειμενικό ορθολογισμό της ελεύθερης ατομικής επιλογής, επιχειρεί να αλλοιώσει τους όρους πρόσληψης του συλλογικού, της κοινωνίας και του λαού. Η αξιακή και κοσμοθεωρητική πρωτοκαθεδρία της ελεύθερης ατομικής πρωτοβουλίας τείνει να εγκλωβίζει ολόκληρο το γίγνεσθαι στους ουδέτερους κανονισμούς της αγοράς. Υπό τις συνθήκες αυτές, όμως, η διάκριση του ιδιωτικού από το δημόσιο χώρο μετατοπίζεται αποφασιστικά. Από τη στιγμή που το δημόσιο συγκροτείται και οριοθετείται με μόνο στόχο να υπηρετεί τα ιδιωτικά συμφέροντα, η συμβολική εμβέλεια όλων των συλλογικών φαινομένων, της κοινωνίας, του έθνους, του λαού, του κράτους και όλων των κοινών, υπονομεύεται και αποδυναμώνεται. Το συλλογικό συμφέρον χάνει την αυτοτελή ιδεολογική του φόρτιση και κατακερματίζεται στις ατομοπαγείς του συνιστώσες. Ο ορθολογισμός της ατομικής με-

γιστοποίησης, δηλαδή, της ιδιοτελούς κερδοφορίας, αναδεικνύεται ως μόνη γενικά αποδεκτή μορφή έλλογης δράσης.

Ήδη, βέβαια, από τον 17ο αιώνα, για τη φιλελεύθερη σκέψη, η ατομική ελευθερία βρίσκεται σε εγγενή ένταση και αντίθεση με τις συλλογικές αποφάσεις που λαμβάνονται και επιβάλλονται στο όνομα του συνόλου. Η τρέχουσα ιδεολογική μεταλλαγή, όμως, δεν αναφέρεται σε αυτή καθαυτήν, τη διαπίστωση μιας εγγενούς αντίφασης ανάμεσα στην ατομική ελευθερία και στον οποιοδήποτε νόμο. Αυτό που είναι καινοφανές είναι η διάχυτη πλέον παραδοχή ότι η ελεύθερη προώθηση των ιδιωτικών συμφερόντων πρέπει να διατηρεί την απόλυτη προτεραιότητα απέναντι στο συλλογικό, που επιβιώνει μόνο «κατ' οικονομίαν». Προτεραιότητα αξιακή, αφού η ατομική ελευθερία υλοποιείται πρωτίστως μέσα από ιδιωτικά συμφέροντα, αλλά και προτεραιότητα λογική και οργανωτική, αφού οι ιδιωτικές στοχοθεσίες εμφανίζονται εξ υποθέσεως ορθολογικότερες, αποτελεσματικότερες και πιο αξιόπιστες.

Υπό τους όρους αυτούς, η αναπαράσταση του εν γένει συλλογικού φαίνεται να βρίσκεται σε ελεύθερη κατολίπηση. Οι ιδέες του έθνους, της πατρίδας, της κοινωνίας, του κράτους και, μαζί με αυτές, οι ιδέες της πολιτικής ως διαδικασίας λήψης συλλογικών αποφάσεων παύουν να θεωρούνται αυτονόητες αξιακές αφητηρίες της αυτογνωσίας των ανθρώπων. Τα «πολιτικά ζώα» του Αριστοτέλη σημαίνονται πλέον πρωτίστως ως ιδιοτελή και ορθολογικά «οικονομικά ζώα».

Οι μετασηματισμοί αυτοί αποκτούν ιδιαίτερη σημασία σήμερα λόγω της κρίσης και των αδιέξοδων του καπιταλιστικού συστήματος. Όλα παραμένουν τόσο ρευστά και άδηλα ως προς τις ιστορικές τους προεκτάσεις, ώστε κανείς δεν είναι σε θέση να προγραμματίσει πολιτικά, ιδεολογικά αλλά και ψυχολογικά την ατομική του πορεία μέσα σε αυτές τις κινούμενες συμπληγάδες. Γι' αυτό ακριβώς η έννοια της κρίσης σήμερα αποκτά ίσως μεγαλύτερη σημασία απ' ό,τι στο παρελθόν. Δεν πρόκειται για μία κυκλική κρίση όπως αυτές που γνωρίζαμε. Δεν πρόκειται καν για μία κρίση υπερπαραγωγής ή υποκατανάλωσης που θα ξεπεραστεί νομοτελειακά μέσα από τις ίδιες τις αγοραίες διαδικασίες. Πρόκειται για μία βαθύτερη συστημική κρίση που δεν αναφέρεται μόνο στην εξέλιξη της οργάνωσης των οικονομικών μεγεθών και σχέσεων, αλλά επεκτείνεται στους όρους άρθρωσης της αγοράς με την πολιτική, των ιδιωτικών συμφερόντων με τις θεσμικές ρυθμίσεις, των λεγόμενων «αγορών» με τις κανονι-

στικές μορφές που διέπουν τη λειτουργία τους. Η δυσανεξία της εν γένει πολιτικής σε ό,τι αφορά τους όρους υπό τους οποίους μπορεί να αποφασίζει και να παρεμβαίνει στους κοινωνικούς ιστούς εκφράζει ακριβώς το μεταβατικό χαρακτήρα ενός συστήματος εξουσιών και δυνάμεων που αναζητούν νέες θεσμικές κρυσταλλώσεις. Μετά από είκοσι χρόνια σχετικής σταθερότητας, ο κόσμος που γνωρίζαμε βρίσκεται και πάλι υπό έκρηξη ή αίρεση. Το σύστημα του νέου κόσμου που ανατέλλει μπροστά στα έκπληκτα και ανήμπορα μάτια μας αναδιοργανώνεται πάνω στη βάση χαρακτηριστικών, τα οποία εμφανίζονται προσωρινά ή και «δοκιμαστικά». Όλα συμβαίνουν ως εάν η θύελλα έρχεται από παντού, οι άνεμοι αλλάζουν κατεύθυνση κάθε στιγμή, δεν ξέρουμε αν ολόκληρο το σκάφος, το πλήρωμα, μαζί με τα εμπορεύματα, τους καπετάνιους και τους πλοιοκτήτες, θα βυθισθεί άτανδρο, και κανείς δεν είναι σε θέση να αποφασίσει μετά λόγου γνώσεως αν πρέπει να μαζευτούν ή να απλωθούν τα πανιά.

Από την άποψη αυτή, λοιπόν, βρισκόμαστε σίγουρα σε ιστορική καμπή. Η ανατροπή της ισορροπίας των δυνάμεων παγκοσμίως και η δημιουργία ενός έωλου νέου παγκόσμιου συστήματος, μετά το 1989, επέτρεψαν στις οικονομικές εξουσίες να αυτονομηθούν από την παραδοσιακή πολιτική που αναλάμβανε να εξασφαλίσει τους όρους της απρόσκοπτης αναπαραγωγής των προνομίων τους. Η παγκόσμια επικράτηση του αγοραίου νέου φιλελευθερισμού γέννησε νέες, πρωτόγνωρες μορφές αυθαιρεσίας και αλαζονίας ενός κεφαλαίου που φαίνεται πλέον να έχει πεισθεί πως δεν έχει πια ούτε να φοβάται τίποτα ούτε να δίνει λογαριασμό σε οποιονδήποτε. Σε παγκόσμια κλίμακα, η οικονομία τείνει να αυτονομείται από τις κοινωνίες και, κατ' επέκταση, από τις πολιτικές εξουσίες.

Υπό τους όρους αυτούς, η ιδέα της δημοκρατίας και μαζί της η δυνατότητα των λαών ή των ανθρώπων να επηρεάζουν και να διαμορφώνουν από κοινού τη μοίρα τους βρίσκονται υπό αίρεση. Η σημερινή κρίση αφορά τον ίδιο τον ιστορικό πυρήνα της σχέσης οικονομικού και πολιτικού. Και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, οι ανατροπές είναι θεμελιώδεις. Να θυμηθούμε πως η φιλελεύθερη θέαση του κόσμου στηρίχθηκε στον αυστηρό νοηματικό και θεσμικό χωρισμό κοινωνίας και κράτους, οικονομίας και πολιτικής, ατόμου και συνόλου και στη διαφοροποίηση του βασιλείου του νόμου από το βασίλειο της ατομικής ελευθερίας. Στο πλαίσιο αυτό, οικοδομήθηκαν οι θεσμοί που κατοχύρωναν την ανεξαρτησία της οικονομίας από την πολιτική, αλλά και της πολιτικής από την οικονομία. Αυτή ακριβώς η θεσμική

βεβαιότητα έχει καταρρεύσει. Βρισκόμαστε, λοιπόν, πίσω στην αφητηρία. Με δυο κουβέντες, δεν ξέρουμε τι θα γίνει ούτε τι μας γίνεται.

Μ.Π. Και λέγοντας πως δεν ξέρουμε τι θα γίνει, αυτό αφορά και όσους κατέχουν πολιτική εξουσία;

Κ.Τ. Κυρίως αυτούς.

Μ.Π. Επομένως, τα πολιτικά και οικονομικά μέτρα που λαμβάνονται αυτήν τη στιγμή στην Ελλάδα δεν μπορούν παρά να είναι πειραματικά, αποσπασματικά;

Κ.Τ. Αποσπασματικά, πειραματικά, αβέβαια, μετέωρα και, πρωτίστως, προσωρινής εμβέλειας. Και δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετικά. Αποφασιστικής σημασίας στο σημείο αυτό είναι η μεταλλαγή στους όρους πρόσληψης του κοινωνικού και οικονομικού χρόνου. Πράγματι, ο χρόνος συντέμενεται συνεχώς. Μέχρι πρόσφατα, εκείνοι που ασκούσαν εξουσία, το κεφάλαιο, οι έχοντες και οι κατέχοντες, οι ιδιοκτήτες, και, κατ' επέκταση, οι πολιτικοί, σκέπτονταν με μακροπρόθεσμους όρους. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής θεμελιωνόταν σε ένα σύστημα μόνιμης εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης στο πλαίσιο μιας μακρόπνοης και θεσμικά κατοχυρωμένης κοινωνικής δομής, η οποία εξασφάλιζε μακροπρόθεσμα τη μέγιστη δυνατή κερδοφορία.

Σήμερα το κεφάλαιο λειτουργεί όλο και πιο βραχυπρόθεσμα. Δρα συγκυριακά, επιδιώκοντας να μεγιστοποιήσει το κέρδος στο ελάχιστο δυνατό χρονικό διάστημα. Στο εξής, η οικουμενική κινητικότητα των μέσων παραγωγής επιτρέπει στους κεφαλαιούχους να αποκομίζουν τα κέρδη τους μέσα από τη διαρκή αναστόχευση και τον αέναο αναπροσανατολισμό των μεγιστοποιητικών τους βλέψεων. Υπό τους όρους αυτούς, κανείς δεν δεσμεύει τους πόρους του σε μια αμετακίνητη παραγωγική διαδικασία. Και έτσι, όλο και περισσότερο, οι κεφαλαιακές στρατηγικές θυμίζουν τους νομάδες. Σήμερα είναι εδώ, αύριο εκεί, ρευστοποιούν, αναχωρούν, καταστρέφουν, δηλώνουν, αλλάζοντας κάθε στιγμή τους στόχους και τις τακτικές τους. Με αυτήν την έννοια, το κεφάλαιο δεν έχει κανένα λόγο να ενδιαφέρεται για τη μακροπρόθεσμη σταθερότητα των συγκεκριμένων κοινωνιών μέσα στις οποίες κινείται. Η μακροπρόθεσμη αναπαραγωγή της οικονομικής εξουσίας φαίνεται να αποσυνδέεται από

την αναγκαία αναπαραγωγή των συγκεκριμένων συστημάτων κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή, των κοινωνιών.

Οι προεκτάσεις στους όρους άσκησης και λειτουργίας της πολιτικής εξουσίας είναι προφανώς απροσμέτρητες. Όντας εξαρτημένη από τα ανεξέλεγκτα κινούμενα κεφάλαια, η πολιτική είναι πλέον αδύνατον να δρα στο πλαίσιο μακροπρόθεσμου προγραμματισμού του κοινού κοινωνικού μέλλοντος. Προκειμένου να εξασφαλίσει την εύνοια ή την ανοχή τους, τα κράτη αναγκάζονται να αντιδρούν «ανακλαστικά» στις στιγμιαίες ή βραχυπρόθεσμες πιέσεις τους. Η υπερ-επικρατειακή αγορά κεφαλαίων συγκροτείται ως σύστημα συμφερόντων που κινείται πέρα από τους νόμους, πέρα από τις δημοκρατικές εξουσίες και πέρα από οποιαδήποτε κοινωνικά μελήματα. Σαν τους πειρατές, δεν έχουν ούτε Θεό, ούτε αφέντη.

Αυτό ακριβώς είναι το στοιχείο το οποίο καθιστά τη σημερινή κρίση, τη συστημική σημερινή κρίση, πολιτικά ανεξέλεγκτη. Πράγματι, πριν 30 μόλις χρόνια τα επιμέρους καπιταλιστικά συστήματα αναπαράγονταν ως μόνιμα συγκροτημένες μορφές κοινωνικών σχέσεων που, στο φαντασιακό τουλάχιστον επίπεδο, δομούνταν ως «κλειστές» επικρατειακές οντότητες. Και στα πλαίσια αυτά, δημιουργούνταν οι προϋποθέσεις για την οικοδόμηση μιας συχνά ισχυρής συμβολικής αλληλεγγύης ανάμεσα στα άτομα και τις τάξεις. Έτσι, π.χ., ακόμα και αν ήταν ενταγμένες σε ευρύτερα ή και παγκόσμια κεφαλαιακά κυκλώματα, οι λεγόμενες εθνικές αστικές τάξεις ήταν δεμένες με μια εθνική επικράτεια με την οποία εν πολλοίς ταυτίζονταν. Κάποια κοινή μοίρα, και, κατ' επέκταση, κάποια φαντασίωση για ένα κοινό μέλλον ένωνε όλους τους κοινωνούς, αστούς, μικροαστούς και προλετάριους. Ο αστικός πολιτισμός δομούνταν ακόμα και ως επικρατειακός άρα και εθνικός.

Αυτό δεν υπάρχει πια. Από τη στιγμή που τα κεφάλαια κινούνται ελεύθερα ανάμεσα στα κράτη και στις επικράτειες, οι συμβολικές, ιδεολογικές και αξιακές τους σχέσεις με τις συγκεκριμένες κοινωνίες αποδυναμώνονται ή ακόμα και εξαφανίζονται εντελώς. Οι κεφαλαιακές τοποθετήσεις είναι πάντα προσωρινές και ανακλητές. Έτσι, το σύστημα των κινούμενων επενδύσεων λειτουργεί σαν παγκόσμιος «υπεράκτιος» δημοπρατήριο προσωρινά αποθηκευμένων συμφερόντων. Αυτή ακριβώς είναι η κύρια προέκταση της παγκόσμιας κυριαρχίας του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Η σχετική σταθερότητα των κοινωνικών σχέσεων που χαρακτήριζε τον κόσμο πριν από 20 χρόνια, έχει πια καταρρεύσει.

Χαρακτηριστική είναι μία ακόμα ολίσθηση λέξεων και σημασιών. Κάποτε η κλασική πολιτική οικονομία μιλούσε για αγορά, το αόρατο χέρι του Άνταμ Σμιθ, που επέτρεπε στις αντικειμενικές και ουδέτερες δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης να οδηγούν σε μια αγοραία ισορροπία. Προϋπόθεση δε της αγοραίας αυτής ισορροπίας ήταν ότι κανείς δεν μπορούσε να επιβάλει μονομερώς τη θέλησή του στους άλλους ή, κατά μείζονα λόγο, στην κοινωνία. Σήμερα δεν μιλάμε πια για αγορά, μιλάμε για αγορές, στον πληθυντικό. Το αόρατο εξισορροπιστικό χέρι έχει δώσει τη θέση του σε εντελώς συγκεκριμένες συγκεντρώσεις και συσπειρώσεις συμφερόντων που επιβάλλουν ανενδοίαστα τα άμεσα και βραχυπρόθεσμα συμφέροντά τους. Από την άποψη αυτή λοιπόν, η διαφορά είναι κολοσσιαία. Οι καπιταλιστικές συσσωρευτικές πρακτικές έχουν αποδεσμευθεί από όλους τους κατά παράδοσιν ισχύοντες αξιακούς, κανονιστικούς και συμβολικούς περιορισμούς.

Ακριβώς στο σημείο αυτό εντοπίζονται οι ρίζες της συστημικής κρίσης. Ένα σύστημα που θεμελιώνεται στην απόλυτη κανονιστική ανομία και αυθαιρεσία έχει άξουσες δυσκολίες αναπαραγωγής. Πράγματι, η κοινωνική αναπαραγωγή προϋποθέτει μια διάχυτη συναίνεση σε ό,τι αφορά την εγκυρότητα των μηχανισμών που καλούνται να την εξασφαλίσουν. Και στους νεότερους χρόνους, οι μηχανισμοί αυτοί οργανώνονταν πρωτίστως υπό την αιγίδα του κράτους. Με την παρακμή του παρεμβατικού κράτους, το σύστημα δυσκολεύεται να αναπαραχθεί. Το χάος ελλοχεύει παντού και μαζί του η αναρχία και η μη προβλεψιμότητα. Οι ελευθέρως διακινούμενες εκμεταλλευτικές σχέσεις δεν μπορεί να διαιωνίζονται με θεσμικά κατοχυρωμένους τρόπους.

Μ.Π. Ούτε να αυτορρυθμιστούν.

Κ.Τ. Ούτε να αυτορρυθμιστούν. Πράγματι, αν οι παραδοσιακές κοινωνίες αυτορρυθμιζόνταν αποκλειστικά και μόνο με βάση τα έθιμα και τις εσωτερικευμένες συνήθειες, οι κοινωνίες της ελεύθερης αγοράς δεν μπορούν να αυτορρυθμίζονται παρά μόνο εάν θεσπιστεί ένας εξωαγοραίος μηχανισμός που θα αναλάβει να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις αναπαραγωγής ενός συστήματος συγκροτημένων ταξικών σχέσεων. Αυτή ακριβώς ήταν η ύψιστη ευθύνη της πολιτικής που εξασφάλιζε την επιβίωση της κλειστής επικράτειας και των κοινωνικών σχέσεων μέσα από το ιδεολόγημα της εθνικής κοινωνι-

κής συνοχής. Αυτό τέλειωσε. Η πολιτική σήμερα δεν είναι σε θέση να επιβάλει τίποτα. Απλώς υπακούει, ασμένως ή μη, ως πεπεισμένη ή ως μη πεπεισμένη, ως πειθήνια, διαμαρτυρούμενη ή ακόμα και ως τραγική. Σε κάθε περίπτωση, είναι ανίκανη να παρέμβει αποφασιστικά στη συντήρηση του κοινωνικού ιστού.

Μ.Π. Από πού αντλεί σήμερα το κύρος της η πολιτική εξουσία; Τι την νομιμοποιεί; Ειδικότερα σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης, όπως αυτές που συνοδεύουν την κρίση, τι ρόλο διαδραματίζουν η παγκόσμια διακυβέρνηση, ο κοινοβουλευτισμός, το κοινωνικό συμβόλαιο ή ο ετεροπροσδιορισμός στη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας;

Κ.Τ. Η πολιτική έχει χάσει τη δυνατότητά της να ασκεί αυτό που κάποτε ονομάζαμε «σχετικά αυτόνομη» πολιτική εξουσία. Η εθνική και λαϊκή πολιτική κυριαρχία δεν υπάρχει πια. Κάποτε η πολιτική εξουσία μπορούσε να παίρνει κυρίαρχες αποφάσεις, έστω στο πλαίσιο της αναπαραγωγής των ταξικών σχέσεων. Σε στιγμές κρίσης, ανάγκης ή ανωμαλίας, μπορούσε και όφειλε να παρεμβαίνει. Η πολιτική εξουσία ήταν λοιπόν κυρίαρχη, τουλάχιστον κατά το ότι, όπως έλεγε ο Κάρολ Σμιτ, είχε πάντα τη δυνατότητα να παίρνει αποφάσεις όταν θεωρούσε ότι συνέτρεχαν έκτακτες περιστάσεις.

Αντίθετα, αυτή τη στιγμή δεν είναι πια η πολιτική εκείνη η οποία αποφασίζει αν είμαστε σε ανώμαλη ή σε έκτακτη κατάσταση και τι πρέπει να γίνει. Το έκτακτο της κατάστασης το αποφασίζουν οι «αγορές» και το αναγγέλλουν με τυμπανοκρουσίες η Moody's και η Standard & Poor's. Έτσι, στην Ελλάδα ή και αλλού, δεν είναι πια η υπεύθυνη πολιτική ηγεσία που καλείται να αποφασίσει. Ο ρόλος της περιορίζεται ασφυκτικά σε ρόλο διαχειριστή και διαμεσολαβητή. Δεν μπορούμε, λοιπόν, πια να μιλάμε για, κατά κυριολεξία, κυριαρχία. Το πολιτικό έχει γίνει ετερόνομο και ετερόβουλο, εξαρτώμενο από ανεξέλεγκτα και συχνά αδιαφανή κέντρα λήψης αποφάσεων. Υπό τους όρους αυτούς, λοιπόν, δεν τίθεται καν θέμα εθνικής και λαϊκής κυριαρχίας ίσως δε να πρέπει να σκεφτούμε και πάλι αν είναι δυνατόν να μιλάμε για δημοκρατία. Παραδόξως, μετά από έναν αιώνα, η δημοκρατία έχει περιορισθεί στη λεγόμενη δημοκρατία του γαλατά. Με τη διαφορά ότι, στο μέτρο που δεν υπάρχουν πια γαλατάδες, υπάρχει μεγάλη πιθανότητα εκείνος που σου χτυπά την πόρτα τα χαράματα να είναι αστυνομικός ή δικαστικός κλητήρας που μοιράζει κατασχετήρια έγγραφα.

Μ.Π. Βρισκόμαστε, λοιπόν, αντιμέτωποι με ένα σχήμα σύμφωνα με το οποίο όλα περιέρχονται στην εξουσία των αγορών. Πόσο πιθανό είναι να ατονήσει το σχήμα αυτό στο άμεσο μέλλον; Και μέχρι τότε, ποιες δυνάμεις θα το ελέγχουν; Ή μήπως οι αγορές αντλούν την εξουσία τους από το ότι δεν μπορούν να ελεγχθούν με γνωστούς, δοκιμασμένους μηχανισμούς;

Κ.Τ. Το ερώτημα είναι μείζον. Όπως ελέγχθηκε ήδη, τίποτα δεν είναι δεδομένο και όλα αλλάζουν. Ποιες μπορεί να είναι οι δυνάμεις εκείνες που θα το αλλάξουν; Πρώτα-πρώτα η οργή, η απόγνωση και η αγανάκτηση του κόσμου. Δεν ξέρω τι μορφή θα πάρει. Δεν ξέρω αν θα είναι βίαιη ή μη βίαιη. Δεν ξέρω πού μπορεί να απολήξει και δεν ξέρω καν αν είναι δυνατή και εφικτή. Μην ξεχνάμε, όμως, ότι η λαϊκή αντίσταση στις αρχές της εξουσίας έχει πολλές φορές αντίθετα από τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Δεν είναι, λοιπόν, καθόλου βέβαιο ότι τα ανοργάνωτα κοινωνικά κινήματα θα οδηγήσουν στην αναβίωση των παραδοσιακών πολιτικών μορφών και διεκδικήσεων. Όπως έχει συμβεί και στο παρελθόν, δεν αποκλείεται καθόλου η πάντα πανούργα ιστορία να μας επιφυλάσσει ακόμα πιο δυσάρεστες εκπλήξεις.

Τα ιστορικά διδάγματα είναι άπειρα. Χαρακτηριστική είναι η κατάρρευση των κοινωνικών κρατών στην Ευρώπη, δηλαδή των κρατών εκείνων που για 40 και πλέον χρόνια λειτουργούσαν με την παραδοχή ότι το κράτος μπορεί και οφείλει να παρεμβαίνει συνεχώς ανακατανέμοντας εισοδήματα και φροντίζοντας για τις αδύναμες μερίδες του πληθυσμού. Έτσι, αποδυναμώθηκε η διάχυτη αισιοδοξία ότι ο δημοκρατικός σοσιαλισμός είναι σε θέση να επιβάλει όλο και πιο ανθρώπινες και δίκαιες λύσεις στο κοινωνικό ζήτημα. Και έτσι, σε συνδυασμό με την πλήρη ιστορική αποτυχία των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού, οδηγηθήκαμε σε μια διάχυτη αναξιοπιστία όλων των μεταρρυθμιστικών και παρεμβατικών πολιτικών προταγμάτων. Ταυτόχρονα, όλες οι μορφές συλλογικών διαπραγματεύσεων ανάμεσα στις τάξεις, στις κατηγορίες, στα σωματεία, στα συνδικάτα και στις λεγόμενες συντεχνίες αντιμετωπίζονται με αύξουσα δυσπιστία.

Υπό τις τρέχουσες συνθήκες, λοιπόν, ένα από τα μείζονα διακυβεύματα είναι ο τρόπος με τον οποίο θα εξελιχθεί ιστορικά η αντιμετώπιση των λαϊκών κινητοποιήσεων. Πολλώ μάλλον που από τη στιγμή που οι εξουσίες παραιτούνται από την ευθύνη να αναπαρά-

γουν την κοινωνική συνοχή με ανακατανομητικές παρεμβάσεις, είναι υποχρεωμένες να εντείνουν τα κατασταλτικά μέτρα. Η αποδυνάμωση του κράτους-ποιμένα συνεπιφέρει την ενδυνάμωση του κράτους-χωροφύλακα. Στο μέτρο, λοιπόν, που οι αντιστάσεις στα κοινωνικά αδιέξοδα αντιμετωπίζονται σαν «επικίνδυνα» συμπτώματα αταξίας και ανομίας, είναι εντελώς άδηλες οι μορφές με τις οποίες οι μεγάλες μάζες του πληθυσμού θα αντιμετωπίσουν την «ανάγκη» κατασταλτικών μέτρων. Με αυτήν την έννοια, το ερώτημα δεν είναι τι θα γίνει σε 1.000 χρόνια αλλά σε 20 ή σε 30. Δεν γνωρίζουμε ούτε αν οδηγούμαστε σε κοινωνικές ανατροπές ή σε πιο έντονες καταπιεστικές, κατασταλτικές μορφές, ούτε αν η καταστολή θα προκαλέσει περαιτέρω εκρήξεις ή θα συμβάλει στην οικοδόμηση νέων μορφών συναίνεσης. Η συστημική κρίση μπορεί, λοιπόν, να οδηγήσει είτε στην ανατροπή του συστήματος, είτε στην επάνοδο συναινετικών σοσιαλδημοκρατικών λύσεων, είτε σε άγριες κατασταλτικές μορφές. Όλα τα παιχνίδια είναι ανοιχτά.

Προϋπόθεση, όμως, οποιασδήποτε λύσης είναι να υπάρξει και πάλι κάποιος πολιτικός έλεγχος στο κινούμενο κεφάλαιο. Να πεισθούν, δηλαδή, οι πολιτικές εξουσίες των μεγάλων κυρίως χωρών να συνεννοηθούν μεταξύ τους για να θέσουν υπό έλεγχο την ασυδοσία των αγορών. Οι οιωνοί, όμως, κάθε άλλο παρά αίσιοι είναι. Παρά τις εξαγγελίες του, ο Ομπάμα υποχώρησε προτροπάδην μπροστά στην πίεση, την ίδια στιγμή που στην Ευρώπη δεν φαίνεται να υπάρχει δυνατότητα διαμόρφωσης μιας κοινής πολιτικής βούλησης προς αυτήν την κατεύθυνση. Μπροστά στην ασυδοσία των αγορών, όλες οι μεγάλες παραγωγικές χώρες του κόσμου (με την πιθανή εξαίρεση της Κίνας) φαίνονται να έχουν σηκώσει τα χέρια ψηλά. Χαρακτηριστικά, πριν από 20 χρόνια διεξοδική συζήτηση γινόταν για το λεγόμενο Tobin tax που θα βάρυνε τις διεθνείς μεταβιβάσεις κεφαλαίων από μία χώρα σε άλλη, με κατακράτηση ενός απειροελάχιστου ποσοστού και στόχο τη δημιουργία ενός ταμείου ενίσχυσης και αρωγής του Τρίτου κόσμου. Σήμερα, το ζήτημα έχει εξαφανισθεί από την ατζέντα. Οι πολιτικές εξουσίες έχουν χάσει την κυριαρχία σε αυτές τις άμορφες, σκοτεινές, ανώνυμες και απρόσωπες δυνάμεις.

Είναι, λοιπόν, σαφές ότι η ιστορία δεν κινείται πάντα προς την καλή κατεύθυνση, προς αυτό το οποίο όλοι θεωρούσαμε αυτονόητο μέχρι πριν από 10 – 15 χρόνια, ότι, δηλαδή, ο κόσμος (κατ' επέκταση και η Ελλάδα) βαδίζαμε προς την κοινή πρόοδο, ότι θα έχουμε τη δυνατότητα πρόσβασης σε περισσότερα υλικά αγαθά, ότι όλο περισ-

σότερο θα ανακατανέμουμε υπέρ των αδυνάτων μέρος του παραγόμενου πλούτου και ότι θα γινόμαστε ολοένα πιο δίκαιοι, δημοκρατικοί και συναινετικοί. Όλες αυτές οι ευγενείς ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού έχουν πια αποδυναμωθεί. Κανείς δεν πιστεύει ότι βαδίζουμε προς μία πιο πλούσια, πιο δίκαια, πιο ισορροπημένη και πιο αρμονική κοινωνία, κανείς δεν πιστεύει ότι πάμε κατ' ανάγκη σε πιο συναινετικές μορφές. Οι όροι της συναίνεσης έχουν μετατοπισθεί ή, ακόμα χειρότερα, η ίδια η συναίνεση περιορίζεται στη συντήρηση του τυπικού πλαισίου του ιστορικού παιγνίου. Μέχρι προ 10 ετών, το καπιταλιστικό σύστημα νομιμοποιούνταν στη βάση του λεγόμενου trickle - down effect. Τότε ακόμα όλοι πίστευαν, ή ισχυρίζονταν ότι πίστευαν, πως όταν μεγαλώνει η πίτα, όταν αυξάνεται ο πλούτος, μοιραία «κάποτε» θα κατακυλήσει ο πλούτος προς τα κάτω και θα ωφεληθούν όλοι. Η καπιταλιστική ανάπτυξη θεωρούνταν ωφέλιμη για όλους, άρα ταυτόσημη με τη γενική πρόοδο.

Κανείς πια δεν το πιστεύει αυτό. Συμβαίνει μάλιστα εντελώς το αντίθετο. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, π.χ., την πλουσιότερη χώρα του κόσμου, εδώ και 30 χρόνια πέφτει το επίπεδο ζωής όχι μόνο σε σχετικούς αλλά και σε απόλυτους όρους. Το ίδιο συμβαίνει εδώ και μερικά χρόνια στην Ευρώπη. Παντού, στη Γαλλία, στη Γερμανία, κυρίως στην Αγγλία και φυσικά στην Ελλάδα, οι εργαζόμενοι χάνουν συνεχώς κεκτημένα, ανεξάρτητα από το αν υπάρχει ανάπτυξη, στασιμότητα ή ύφεση. Η ανακατανομή των πόρων γίνεται πάντα υπέρ του κεφαλαίου. Είναι φανερό πως η διόγκωση της οικονομικής πίτας ωφελεί μόνο τους ήδη προνομούχους. Η ιδεολογική χίμαιρα του κοινού συμφέροντος, που καθιστούσε δυνατή τη νομιμοποίηση του συστήματος, έδωσε τη θέση της είτε στην απόγνωση είτε στην αδιαφορία. Και αυτός είναι ένας επιπλέον λόγος που οδηγεί στην επέκταση της καταστολής.

Μ.Π. Επομένως, όχι μόνο ισχυροποιείται η κατασταλτική δυνατότητα του κράτους έναντι της διογκούμενης δύναμης των αγορών, αλλά το ένα είναι αλληλένδετο και εξυπηρετεί το άλλο. Ποιος είναι ο συνδετικός ιστός μεταξύ των δύο;

Κ.Τ. Οι αγορές μπορούν να κάνουν τα πάντα, εκτός από ένα. Δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσουν γενικά αποδεκτές μορφές νομιμότητας, εθνικής άμυνας, δικαιοσύνης, αστυνόμευσης και καταστολής. Ακόμα και αν πολλαπλασιάζονται οι ιδιωτικοί στρατοί, οι ιδιωτικές

αστυνομίες, οι ιδιωτικές νομοθεσίες και η ιδιωτική δικαιοσύνη, δεν μπορούν να υπάρξουν παρά μόνο ως επικουρικές μορφές. Σε κάθε περίπτωση, χρειάζεται ένας μηχανισμός που θα έχει το νόμιμο μονοπώλιο της βίας, μιας δημόσιας εξουσίας, η οποία θα αναλαμβάνει την ευθύνη της αναπαραγωγής του συστήματος στο όνομα ενός ιδεατού γενικού συμφέροντος. Αυτή ακριβώς η ιδέα έχει αρχίσει να αποδυναμώνεται ή, τουλάχιστον, να σχετικοποιείται. Η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο αναξιόπιστο πια καρότο και το άμεσα αισθητό μαστίγιο παραμένει εκκρεμής.

Μ.Π. Τι εκφράζει και ποιους εκπροσωπεί το κίνημα των αγανακτισμένων στην Ελλάδα; Θα μπορούσε το κίνημα αυτό να προετοιμάσει το έδαφος για την εμφάνιση μιας κίνησης συνειδητοποιημένων, αλληλέγγυων, με κοινούς και σαφώς οριοθετημένους στόχους πολιτών;

Κ.Τ. Το τι έγινε πραγματικά στην πλατεία Συντάγματος με τα δακρυγόνα κ.λπ. έχει μικρή πια σημασία. Όπως μακροσκοπικά δεν ενδιαφέρει αν ήταν 5.000, 50.000 ή 500.000 αυτοί που μετείχαν στο κίνημα των «αγανακτισμένων» ή αν τα επεισόδια προκλήθηκαν από κουκουλοφόρους ή εγκάθετους. Σημασία έχει ότι, από τη στιγμή που οι κινητοποιήσεις διευρύνονται και γενικεύονται, η πολιτική εξουσία θα είναι αναγκασμένη να τις ελέγξει και να τις καταστείλει. Δεν μπορεί να υπάρξει κοινωνία χωρίς κάποια μορφή κατασταλτικής νομιμότητας, χωρίς τη φαντασίωση μιας έννομης τάξης. Η διεύρυνση των κοινωνικών αντιδράσεων, και εδώ και αλλού, οδηγεί σε περισσότερα κατασταλτικά μέτρα. Ταυτόχρονα δε, ανοίγει το δρόμο στις φοβίες της ανομίας και της αναρχίας που, με τη σειρά τους, πιθανόν να οδηγήσουν είτε σε ανατροπή είτε σε απρόσμενες μεταστροφές της ιδεολογικής και πολιτικής αρένας. Μην ξεχνάμε ότι σε αντίστοιχες περιπτώσεις διαφορετικών εποχών, ενισχύθηκαν τα ακροδεξιά και φασιστικά κινήματα. Η άνοδος του φετιχισμού της τάξης τις περισσότερες φορές στηρίζεται σε μαζικά εσωτερικευμένες φοβίες. Επίδοξοι Μεγάλοι Αδελφοί μπορούν να φυτρώσουν παντού. Δεν λέω ότι θα φτάσουμε εκεί. Δεν πιστεύω ότι αυτό είναι το μέλλον της Ευρώπης ή του κόσμου. Άλλες ήταν τότε οι συνθήκες, άλλα και τα προβλήματα. Αλλά δεν θα πρέπει να στηριζόμαστε στην παραδοχή ότι οι δημοκρατίες είναι αιωνίως εμπεδωμένες, ούτε στο ότι τα κοινωνικά κράτη θα επανέλθουν αυτομάτως, ούτε στο ότι η κοινωνική

συναίνεση είναι πάντα εφικτή. Όπως η ζωή, έτσι και η ιστορία είναι απρόβλεπτη - και προς το καλύτερο και προς το χειρότερο. Επίσης, όπως η ζωή, δεν εξελίσσεται ούτε όπως ακριβώς το ελπίζουμε, ούτε, όμως, όπως το φοβόμαστε.

Μ.Π. Είναι, εντούτοις, δυνατόν ο φόβος, η αβεβαιότητα, η οργή, να αποτελέσουν κατάλληλες προϋποθέσεις για τη θεμελίωση συλλογικών κινητοποιήσεων σε εθνικό επίπεδο;

Κ.Τ. Δεν ξέρω. Κοίταξε, η τρέχουσα ιδεολογική εξέλιξη δυσχεραίνει τα πράγματα. Δεν είναι τυχαίο ότι εδώ και 20 χρόνια υπονομεύεται συστηματικά οτιδήποτε είναι δυνατόν να εμφανιστεί ως προανάκρουσμα συνολικών συνειδητοποιήσεων και συλλογικών παρεμβάσεων σε οποιοδήποτε κοινωνικό επίπεδο. Η συνεχιζόμενη προσπάθεια να υπονομευτεί η φερεγγυότητα του κράτους και του δημόσιου τομέα σημαίνει ότι το κράτος πρέπει να περιοριστεί στα απολύτως απαραίτητα, ότι κανείς δεν μπορεί να περιμένει τίποτε απ' αυτό, ότι η γραφειοκρατία είναι η πηγή όλων των κακών. Ταυτόχρονα, προάγεται η ιδέα ότι η πολιτική εξουσία, οι συλλογικές διαδικασίες, τα κόμματα, οι εργατικές ενώσεις, τα συνδικάτα, οι οργανωμένες συντεχνίες και οι κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες πρέπει να ελαχιστοποιηθούν όχι μόνο στο όνομα της αναποτελεσματικότητάς τους, αλλά και επειδή εκτρέφουν εκβιαστικές μορφές δράσης και συνιστούν εστίες αθέμιτων συναλλαγών και διαφθοράς. Αντ' αυτού, προβάλλεται μία ιδέα που δεν είναι νέα, αλλά εμφανίζεται και πάλι κατακλυστικά πάνω σε νέες βάσεις στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Αντί των οργανωμένων και θεσπισμένων μορφών κοινωνικής εκπροσώπησης και συσσωμάτωσης, αντί της συντονισμένης συλλογικής προώθησης δεσμών, ιδεών και συμφερόντων, προβάλλεται η κοινωνία πολιτών ως απάγαυσμα μιας ελεύθερης, αθέσπιστης και ανοργάνωτης συμμετοχής των πολιτών σε μια κίνηση ιδεών, η οποία απέχει από κάθε συμμετοχή στις θεσπισμένες διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Με αυτήν την έννοια, η εξιδανικευμένη κοινωνία πολιτών προβάλλεται στη θέση της διαβλητής πολιτικής κοινωνίας. Εκφράζοντας ακριβώς ό,τι δεν είναι κράτος, εγγλωβίζει τη συλλογικότητα στην αθέσπιστη ρευστότητα. Οι ελεύθεροι άνθρωποι πρέπει να μπορούν να συνεργάζονται και να συναγελάζονται μεταξύ τους δίχως να δεσμεύουν τις αδιαφανείς εξουσίες, πρέπει να εκφράζονται δίχως να απαιτούν, να ομλούν δίχως να διεκδικούν ή να εκβιάζουν.

Η ιδέα έχει πέραση. Δεν είναι τυχαίο ότι όλοι, από τη δεξιά μέχρι την αριστερά, ομνούν στο όνομά της. Έχοντας απογοητεύσει τους θιασώτες της, η πολιτική –όπως και η φιλοσοφία– καλείται να μπει στο μουντουάρι.

Η αντικρατιστική και αντισυλλογική ιδεολογική εκστρατεία είναι συστηματική, μόνιμη και πειστική. Στόχος είναι να μην μπορούμε να ελπίζουμε, ούτε από τα συνδικάτα, ούτε από τα κόμματα, ούτε από την πολιτική. Το ανοργάνωτο χάος των ελεύθερων πρωτοβουλιών, η άμορφη ζελατίνα που παραιτείται από κάθε βούληση συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων, είναι το πιο ακίνδυνο και ανώδυνο υποκατάστατο της αναγκαιάς, θεσμικής και οργανωμένης θεσμικής παρουσίας και παρέμβασης στο συλλογικό επίπεδο. Με αυτήν την έννοια, ελπίζεται ότι όλες οι κατεστημένες μορφές πολιτικού αγώνα θα αποδυναμωθούν.

Το ερώτημα είναι γιατί διεξάγεται αυτή η συστηματική εκστρατεία και ποιον συμφέρει. Η απάντηση είναι σαφής. Ο αντικρατισμός δεν συμφέρει παρά μόνο τους θιασώτες της ανεξέλεγκτης ελεύθερης αγοράς, εκείνους που θέλουν να απαλλαγούν από κάθε έννομο, πολιτικό και κανονιστικό έλεγχο της δράσης τους. Και αυτό μεθοδεύεται μέσα από την εμμονή στην εγγενή αναξιοπιστία του κράτους, των κομμάτων και όλων των ενδιάμεσων, συμπηγμένων, διαμεσολαβημένων σωμάτων που μετέχουν στην πολιτική κοινωνία. Από τη στιγμή που ολόκληρο το δημόσιο σύστημα βουλιάζει στην αναξιοπιστία του, οι δυνατότητες συλλογικής παρέμβασης στην κοινωνία απομειώνονται και η ελεύθερη ιδιωτική πρωτοβουλία αφήνεται να κάνει ό,τι θέλει.

Η ιδεολογική αντίθεση στην οποία εγκλωβίζεται αυτή η σκέψη είναι προφανής. Από τη μια μεριά, γίνεται δεκτό ότι οι ελεύθεροι πολίτες δικαιούνται να ομιλούν και να δρουν με στόχο να αλλάξουν τα πράγματα με βάση τις οποιεσδήποτε πεποιθήσεις τους. Από την άλλη, όμως, γίνεται επίσης δεκτό πως όλοι οι δοκιμασμένοι μηχανισμοί, βάσει των οποίων τα πράγματα μπορούν να αλλάξουν, είναι αφερέγγυοι και αναξιόπιστοι. Η σκορδαλιά της ελευθερίας επιτρέπεται και ενθαρρύνεται, αρκεί να μην περιέχει σκόρδο, να μην καίει και να μην απειλεί κανέναν. Ως άοσμη, άμωμη και ακίνδυνη είναι ευπρόσδεκτη και εποικοδομητική.

Εδώ ακριβώς βρισκόμαστε. Σε μία κατάσταση όπου δεν πρέπει να εμπιστευόμαστε τους μηχανισμούς στους οποίους μετέχουμε –οι οποίοι υποτίθεται ότι μας εκπροσωπούν– και εξωθούμαστε να παρα-

μείνουμε καθένας στη γωνιά του, να ρητορεύουμε στο καφενείο και στα σαλόνια, αλλά να μην διαμαρτυρόμαστε φωνασκούντες στην Πλατεία Συντάγματος, να σκεφτόμαστε νηφάλια και να μην οργιζόμαστε εν χορώ, να φλυαρούμε για τα ελάσσονα και να σιωπούμε για τα μείζονα.

Μ.Π. Υπογραμμίζεις συχνά, ιδίως στο *Ιστορία, μύθοι και χρησιμοί*, την εξάρτηση της χώρας από ξένες πολιτικές και οικονομικές δυνάμεις. Στο μέτρο που αυτή η εξάρτηση έχει μακροαίωνα ιστορία, πόσο πιθανή είναι η απεμπλοκή της ελληνικής κοινωνίας από ρυθμίσεις οι οποίες διαμορφώνονται σε ευρωπαϊκό επίπεδο; Μήπως εν τέλει είναι ουτοπικό να μιλάμε για κάτι τέτοιο;

Κ.Τ. Το ζήτημα της εξάρτησης τίθεται μόνο στο πλαίσιο ενός συστήματος μέσα στο οποίο παγιώνονται σχέσεις εξουσίας. Περισσότερο, λοιπόν, από την ίδια την ανισορροπία ανάμεσα στους αδύναμους και τους ισχυρούς και στον εξαναγκασμό των αδύναμων να υποκύπτουν στους δεύτερους, πράγμα το οποίο είναι φαινόμενο δι-ιστορικό, θα πρέπει κανείς να αναζητήσει τις συστημικές προϋποθέσεις που επικαθορίζουν αυτές τις σχέσεις. Με αυτήν την έννοια, το ζήτημα της εξάρτησης δεν μπορεί να τεθεί αλλοιώς, παρά στο πλαίσιο του δεδομένου συστήματος των κυρίαρχων ανεξάρτητων κρατών, όπως αυτό δημιουργήθηκε τους νεότερους χρόνους στην Ευρώπη. Οι πολιτικές εξουσίες δομήθηκαν στη βάση ενός κυρίαρχου θεσμικού και ιδεολογικού προτύπου, ενός μοντέλου. Τα ευρωπαϊκά κράτη ήταν όλα συγκροτημένα σε κλειστές και οριοθετημένες επικράτειες, νοούνταν ως κυρίαρχα και συνήπταν σχέσεις μεταξύ τους ως τύποις ισότιμες, έννομες οντότητες στο πλαίσιο ενός ευρύτερου υπερεθνικού συστήματος. Το διεθνές δίκαιο δεν έχει νόημα παρά μόνο εάν τα υποκείμενά του αναγνωρίζονται ως ισότιμα μέσα στην ταυτόσημη, αλλά προφανώς άνιση κυριαρχία τους. Ακόμα και αν είχε ιστορικά προηγούμενα, π.χ., τις αμφικτυονίες της αρχαιότητας, το δομημένο αυτό σύστημα κρατών συνιστά ευρωπαϊκή επινόηση. Και συνέβαλε αποφασιστικά στην παγίωση των κοινών πολιτικών προτύπων, θεσμών και ιδεών, μέσα στα οποία δομήθηκε ο ευρωπαϊκός νομικός και πολιτικός πολιτισμός.

Στο πλαίσιο αυτό, η εξάρτηση εμφανίζεται τρόπον τινά ως «ανωμαλία». Η εμπέδωση και διαιώνιση ανισόρροπων σχέσεων ανάμεσα σε άνισες αλλά τύποις ισότιμες οντότητες καταδεικνύει ότι η τυπική

αυτή πολιτειακή ισοτιμία των κυρίαρχων κρατών αντιπαρατίθεται στην αφετηριακή ανισοτιμία και ανισορροπία των κοινωνιών και των συμφερόντων που παγώνονται στους κόλπους τους. Η συνάρθρωση της άνισης οικονομικής καπιταλιστικής ανάπτυξης, μέσα σε μιαν ευρύτερη αγορά, με τις τυποποιημένες μορφές σχέσεων ανάμεσα στα κυρίαρχα κράτη, δημιουργεί τα φαινόμενα της εξάρτησης.

Και αυτό συμβαίνει με θεαματικό τρόπο από τη στιγμή που, τον 19ο αιώνα, το σύστημα των κυρίαρχων κρατών εμπλουτίστηκε με νέα, ανίσχυρα τις περισσότερες φορές, κράτη-μέλη. Αυτό συνέβη σε σχέση με την Ελλάδα και τη Λατινική Αμερική και, με ακόμα πιο θεαματικό τρόπο, την Αφρική μετά από την λεγόμενη αποαποικιοποίηση. Αντίστοιχα, βέβαια, φαινόμενα, συμβαίνουν και σήμερα. Ούσα εδώ και 30 ή 40 χρόνια πλήρες και ισότιμο μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωζώνης, η Ελλάδα δεν μπορεί να λειτουργήσει ως ισότιμα αυτόνομη κοινωνία. Μην έχοντας κατορθώσει να ξεφύγει από την παραγωγική υπανάπτυξη, παραμένει εγκλωβισμένη στην εξάρτησή της από εξωγενή κέντρα λήψης οικονομικών και πολιτικών αποφάσεων. Τα αίτια της παραγωγικής αυτής «καθυστέρησης» ή αναποτελεσματικότητας είναι πολλαπλά και περίπλοκα. Άσχετα από το ερώτημα αν θα μπορούσαν τα πράγματα να έχουν εξελιχθεί διαφορετικά, η μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίζεται από την αλματώδη διόγκωση της οικονομίας, του εθνικού εισοδήματος και της ιδιωτικής κατανάλωσης, δίχως αντίστοιχη ανάπτυξη του εγχώριου παραγωγικού δυναμικού.

Τα συμπτώματα είναι πολλαπλά και πασίγνωστα. Από τη μια μεριά, θα πρέπει να υπογραμμισθεί η αποδιάρθρωση της γεωργικής παραγωγής, η αποβιομηχάνιση και η κυριαρχία μικρών και ελάχιστα ανταγωνιστικών παραγωγικών μονάδων. Από την άλλη μεριά και ακόμα πιο χαρακτηριστικά, ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας εξελίσσεται σε ευθεία αντιδιαστολή προς τις τάσεις των περισσότερων άλλων ανεπτυγμένων χωρών. Στην αρχή του 21ου αιώνα, το άθροισμα των δημοσίων υπαλλήλων, των αγροτών και των ανεξάρτητων μικροεπιτηδευματιών κάθε λογής, ήταν σχεδόν τριπλάσιο από το σύνολο των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα, οι περισσότεροι από τους οποίους, άλλωστε, απασχολούνταν σε μικρομεσαίες επιχειρήσεις.

Είναι προφανές πως η ιδιότυπη αυτή διάρθρωση του ενεργού πληθυσμού βρίσκεται στους αντίποδες των κυρίαρχων παραγωγιστικών συνταγών. Όμως, το σύστημα αυτό μπόρεσε να αναπαραχθεί αυτούσιο σχεδόν μέχρι πρόσφατα, δίχως επιπτώσεις στο επίπεδο ζωής. Εί-

ναι, λοιπόν, απολύτως λογικό, ο εργασιακός πολιτισμός, οι ατομικές και οικογενειακές στρατηγικές, οι αξιακές προδιαγραφές και οι μορφές ενσωμάτωσης της πλειονότητας των Ελλήνων στην περιρρέουσα κοινωνία να είναι ακόμα εμποτισμένα σε ένα σύστημα αυτοματισμών και νοοτροπιών που, μέχρι πρόσφατα, τους επέτρεπε να επιβιώνουν με ανεκτό τρόπο. Αυτός είναι, άλλωστε, ο λόγος για τον οποίο όλα τα εγχειρήματα μεταρρύθμισης του οικονομικού και κοινωνικού αυτού προτύπου στέφθηκαν μέχρι σήμερα από παταγώδη αποτυχία.

Να δώσω ένα παράδειγμα που αναφέρεται σε μία από τις σημαντικότερες προεκτάσεις αυτής της ιδιαιτερότητας. Αναφέρομαι στη φοροδιαφυγή γύρω από την οποία έχει αναπτυχθεί ένας λόγος που είτε είναι εσκεμμένα ηθικολογικός, είτε υπέρμετρα αφελής. Αρχίζω από το αναμφισβήτητο γεγονός ότι, όπως η παραοικονομία, έτσι και η φοροδιαφυγή, έχουν στη χώρα μας μεγάλες διαστάσεις, οι δε προεκτάσεις τους είναι καταλυτικές. Το ζήτημα είναι να εξετάσουμε το γιατί. Τα φαινόμενα αυτά ούτε πέφτουν από τον ουρανό ούτε συνδέονται με την εγγενή κανονιστική ανωμαλία ή παρέκκλιση των Ελλήνων. Συνδέονται σαφώς με μία κοινωνία όπου περισσότεροι από τους μισούς ανθρώπους επιζούν ως αυτόνομοι επαγγελματίες, είτε μικροαγρότες, είτε μικροεπιτηδευματίες, είτε μικρέμποροι, είτε αδήλωτοι στο πλαίσιο μιας εγγενούς «μικρομεσαίας αβεβαιότητας». Θα πρέπει, λοιπόν, να υπογραμμισθεί ότι σε όλα τα μέρη του κόσμου οι ανεξάρτητοι επιτηδευματίες έχουν την τάση να αποκρύπτουν τις δραστηριότητές τους, να αποφεύγουν τους ελέγχους και να μην πληρώνουν φόρους. Όλοι φοβούνται τους ελέγχους, όλοι κρύβονται, όλοι αποφεύγουν ό,τι είναι δυνατόν να αποφύγουν. Στην Αμερική, στη Γαλλία, ακόμα και στη Σουηδία, οι ανεξάρτητοι υδραυλικοί και ηλεκτρολόγοι που έρχονται σπίτι για μερεμέτια δεν δίνουν αποδείξεις. Το ίδιο, άλλωστε, συνέβαινε και στην αλήστου μνήμης Σοβιετική Ένωση. Η στάση καθενός σε σχέση με την οποιαδήποτε εποπτεύουσα αρχή είναι πάντα συνάρτηση των συνθηκών, των κυρώσεων και της αντικειμενικής δυνατότητας για απόκρυψη. Είναι προφανές ότι σε κοινωνίες όπου τις δραστηριότητες αυτές ασκούν κατεξοχήν μισθωτοί απασχολούμενοι σε εταιρείες, οι αδήλωτες μορφές είναι περιορισμένες. Όταν, όμως, όπως συμβαίνει στην Ελλάδα και σε όλες σχεδόν τις περιφερειακές χώρες, οι μικροεπιτηδευματίες κυριαρχούν, είναι δύσκολο να ελεγχθούν. Μέχρι να εμπεδωθεί ο «μισθωτός εκσυγχρονισμός», με όσα θετικά αλλά και αρνητικά αυτό συνεπάγεται, η πάταξη αυτών των μορφών παραμένει ατελέσφορη.

Σε μια χώρα η οποία δεν είναι ακόμα χώρα μισθωτών, η παραοικονομία και η φοροδιαφυγή είναι απολύτως εύλογες και θα έλεγα αναπόφευκτες στρατηγικές επιλογές. Το να επιχειρούμε, λοιπόν, να εξορκίσουμε την ανήθικη και φοροδιαφεύγουσα Ελλάδα είναι εξίσου γελοίο όσο ανόητο είναι να λέμε, π.χ., ότι τα φάγαμε όλοι μαζί. Όλα αυτά δεν είναι τίποτε άλλο από ρητορικές υπεκφυγές.

Το μείζον ζήτημα που τίθεται είναι άλλο. Σε περιόδους ευρύτερης κρίσης, η δημοσιονομική εκτροπή σε συνδυασμό με τις συνεχιζόμενες αποκλίσεις της Ελλάδας, της ελληνικής κοινωνίας, από τα ευρωπαϊκά πρότυπα απειλεί τη χώρα με καταλυτικές συνέπειες. Ήδη πριν διευρυνθεί η Ευρώπη «προς ανατολάς», η Ελλάδα εμφάνιζε αξιοσημείωτες αποκλίσεις. Μέχρι την κρίση, όμως, οι αποκλίσεις αυτές ήταν γενικά αποδεκτές και «συγγνωστές». Τουλάχιστον εν μέρει, το αίτημα της ευρωπαϊκής θεσμικής σύγκλισης μπορούσε να εξασθενεί στο πλαίσιο της ρητορικής διάκρισης ανάμεσα σε μια αυστηρή Ευρώπη κρατών και σε μια χαλαρή Ευρώπη λαών, όπου, μαζί με τη γλώσσα του, ο κάθε λαός καλείται να διατηρήσει τις συνήθειές του και τον πολιτισμό του. Αυτό, όμως, στην πραγματικότητα είναι αδύνατο. Ο πολιτισμός δεν είναι μόνο η γλώσσα και η παράδοση, αλλά και ο τρόπος ζωής, οι κυρίαρχες στρατηγικές επιβίωσης, η σημασία της οικογένειας και των κοινωνικών δικτύων, ακόμα και οι αντιφατικές σχέσεις των ατόμων με το κράτος και το νόμο. Ο Αλέξης Ζορμπάς τραγουδάει, χορεύει, χαίρεται, αλλά, κατά πάσαν πιθανότητα, δουλεύει ευκαιριακά και φοροδιαφεύγει.

Μ.Π. Ναι, η μορφή των φορολογικών μηχανισμών, το περιεχόμενο, η αποτελεσματικότητά τους, κομμάτι της κουλτούρας μας είναι, παρά τη συνήθη ταύτιση του πολιτισμού με τις τέχνες, τη διατροφή, την κατανάλωση, κ.ά.

Κ.Τ. Ακριβώς. Όλες αυτές οι συνιστώσες εμφανίζονται ως πτυχές μιας εξελισσόμενης πολιτιστικής πραγματικότητας. Και εδώ ακριβώς εντοπίζεται μία άλλη αντινομία. Αν θεωρήσουμε πως όλοι οι λαοί, και φυσικά και εμείς οι Έλληνες, οφείλουν να διατηρήσουν την κουλτούρα τους συμβάλλοντας μάλιστα, στο πλαίσιο της ΕΕ, στη συνέχιση μιας πλούσιας και πολυδιάστατης ευρωπαϊκής πραγματικότητας, αυτό έρχεται σε αντίθεση με το αίτημα της άμεσης συμμόρφωσης όλων των Ευρωπαίων στα εκλογικευμένα αιτήματα σύγκλισης των κοινωνιών με βάση τα κυρίαρχα πρότυπα. Έτσι, σε

ό,τι μας αφορά, θα έπρεπε να μετασηματισθούμε σε μία κοινωνία παραγωγικών μισθωτών και να ασπασθούμε τα ευρωπαϊκά εργασιακά ήθη και την εργασιακή πειθαρχία.

Όμως, σε κάθε περίπτωση, τέτοιες μεταμορφώσεις δεν είναι δυνατόν να γίνουν από τη μια μέρα στην άλλη. Όποια και να είναι λοιπόν, καλή ή κακή, ευεργετική ή καταστρεπτική, η εθνική πολιτιστική ιδιαιτερότητα των Ελλήνων φτιάχτηκε ιστορικά μέσα στα χρόνια. Μέσα στα πλαίσια αυτής της εξέλιξης, η εργασιακή ευλυγισία, η αντίσταση στη μισθωτή υποδούλωση, η σημασία της ευρείας και της στενής οικογένειας, το συνεχές ανάμεσα στην πόλη, στην κωμόπολη και στην ύπαιθρο συνιστούν βασικές συνιστώσες της νεοελληνικής πολιτιστικής πραγματικότητας. Έτσι, ακόμα και σήμερα, η πολυπασχόληση ενδημεί, η συντήρηση δικτύων εξάρτησης, εξασφάλισης και συναλλαγής εμμένουν, και οι ατομικές και οικογενειακές στρατηγικές τείνουν να προσαρμόζονται στις κινούμενες περιστάσεις. Με αυτόν τον τρόπο, όμως, οι αυστηρές ορθολογικές ευρωπαϊκές προδιαγραφές για πειθαρχημένη εξαρτημένη εργασία προσκρούουν σε αντιστάσεις.

Βέβαια, μοιραία, τα πράγματα αλλάζουν και μάλιστα με γοργούς ρυθμούς. Ακόμα και αν η πυρηνική οικογένεια ανθίσταται, η ευρεία οικογένεια αποδυναμώνεται. Αλλά η οικογενειακή συλλογικότητα και αλληλεγγύη, και μαζί τους τα κοινωνικά δίκτυα και πλέγματα που δομούνται γύρω από αυτήν, συνιστούν ένα κοινωνικοϊδεολογικό φαινόμενο με σημαντικές ακόμα προεκτάσεις. Με αυτήν την έννοια, η σύγκλιση με τα ευρωπαϊκά αγοραία πρότυπα της γενικευμένης μισθωτοποίησης δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί μέσα σε μία νύχτα. Κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε εξαιρετικά βίαιες παρεμβάσεις σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού γίνεσθαι, κυρίως μία παρέμβαση που θα λειτουργούσε με τη μορφή «περιφράξεων» ως προς τις περισσότερες κοινωνικές επιβιωτικές διεξόδους. Έτσι, παραδόξως, η ιστορία φαίνεται να επαναλαμβάνεται. Όπως ακριβώς πριν δύο και πλέον αιώνες, οι αγγλικές «περιφράξεις» υπήρξαν η ιστορική προϋπόθεση για να εγκαταλείψουν οι αγρότες την ύπαιθρο προσφέροντας την εργασιακή τους δύναμη στην εκκολλαπτόμενη βιομηχανία, έτσι και σήμερα, η επιχειρούμενη «περίφραξη» ή «απόφραξη» των παραδοσιακών επιβιωτικών διεξόδων και στρατηγικών, κατατείνει στο να εξαναγκάσει το πλεονάζον εργασιακό δυναμικό να μετάσχει υπό ολοένα δυσμενέστερους όρους στην απελευθερωμένη αγορά εργασίας. Σε αυτό ακριβώς, αποσκοπεί η ευλυγισία της αγοράς, η

εργασιακή εφεδρεία και ο δραστικός περιορισμός του δημόσιου τομέα. Αυτή είναι, άλλωστε, η κύρια και καταλυτικότερη προέκταση της κρίσης στην ελληνική κοινωνία. Το σύστημα καλείται να αλλάξει βιαίως και εκ των άνω, ανεξάρτητα από τις επιπτώσεις της αλλαγής αυτής στους όρους επιβίωσης των πολιτών.

Μ.Π. Σε πολλές ανθρωπολογικές μελέτες για την Ελλάδα, επισημαίνεται ο διαχωρισμός της κοινωνίας από το κράτος και η βαθιά δυσπιστία που τρέφει ο λαός για το έργο των κρατικών λειτουργών. Κατά πόσο οι μεταβολές στις οποίες κάνεις τώρα μνεία συνιστούν προέκταση του συγκεκριμένου αυτού διαχωρισμού και των συναισθημάτων που (ανα)παράγει;

Κ.Τ. Η δυσπιστία αυτή είναι εύλογη και ιστορικά ευεξήγητη. Πρέπει να θυμηθούμε ότι στην Ελλάδα ο φιλελεύθερος χωρισμός κοινωνίας και κράτους δεν λειτούργησε, όπως λειτούργησε στην Ευρώπη. Όπως συνέβη σε όλες σχεδόν τις περιφερειακές χώρες, η δημιουργία του κρατικού μηχανισμού προηγήθηκε της ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων. Υπό τους όρους αυτούς, λοιπόν, πριν καν συνειδητοποιηθεί η λογική της θέσπισής τους, οι δημόσιοι οργανισμοί λειτούργησαν ως πόλοι έλξης, προστασίας και εξάρτησης για μεγάλες μερίδες του πληθυσμού. Ανεξάρτητα από τις δημόσιες ανάγκες που καλούνταν να υπηρετήσει, το κράτος υπήρξε εστία δημιουργίας ιδιωτικών συμφερόντων των επίδοξων δημόσιων υπαλλήλων και λειτουργών. Και μοιραία, ίσως, όταν σε χώρες φτωχές και υπανάπτυκτες δίχως άλλες επιβιωτικές διεξόδους, η δημόσια απασχόληση εμφανίζεται ως η πλέον ορατή μορφή προστασίας από την ανέχεια και την ανεργία, οι ατομικές στρατηγικές όλο και περισσότερο θα προσανατολισθούν προς αυτήν. Αυτή ακριβώς είναι η κοινωνική ρίζα της πολιτικής πελατείας. Ο φόβος απέναντι στην αυθαιρεσία της εξουσίας συνοδευόταν από την ελπίδα της εύνοιας και της επιλεκτικής προστασίας. Κρατοφοβία και κρατολατρεία είναι, λοιπόν, όψεις του ίδιου νομίσματος. Πρέπει, όμως, να υπογραμμισθεί πως το φαινόμενο δεν είναι ελληνικό. Όλες οι χώρες της περιφέρειας υπέστησαν τέτοιου είδους στρεβλώσεις σε σχέση με το επείσακτο πρότυπο μιας δημόσιας σφαίρας που διαφοροποιείται με απόλυτη σαφήνεια από την ιδιωτική.

Οι εσωτερικευμένες μορφές συμπεριφοράς που αντιστοιχούν σε αυτήν την ιστορική λειτουργία του κράτους δεν αλλάζουν εύκολα.

Έτσι, για να το συνδέσουμε με αυτό που λέγαμε πριν, η δυσκολία ριζικής μεταρρύθμισης της λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης συνδέεται με το γεγονός ότι, στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, οι κρατικοί μηχανισμοί χρησιμοποιήθηκαν από την εξουσία με κύριο πολιτικό στόχο την άμεση ανασυγκρότηση των μεσοστρωμάτων που είχαν καταστραφεί στην Κατοχή και στον Εμφύλιο. Τα πελατειακά συστήματα και οι επιλεκτικές μορφές ευνοιοκρατίας στο δημόσιο δεν δημιουργήθηκαν λοιπόν, στη Μεταπολίτευση. Στη δεκαετία του 1980, οι πελατειακές μορφές απλώς γενικεύτηκαν και εκδημοκρατίστηκαν. Από κοινού πια, με τους εξ επαγγέλματος εθνικόφρονες, οι δημοκρατικοί και αριστεροί πολίτες μπορούσαν να δεικδικήσουν το μερτικό τους από το φαντασιακό μάννα της δημόσιας προστασίας.

Το φιλελεύθερο μοντέλο της ουδέτερης και λειτουργικής κρατικής γραφειοκρατίας προσέκρουσε στην ιδιαίτερη εξέλιξη της χώρας μας. Η αυστηρή ουδετερότητα και η άτεγκτη νομιμότητα που χαρακτηρίζουν τους δημόσιους μηχανισμούς ήταν δύσκολο να εμποδοθούν σε μια χώρα που κινούνταν ακόμα μέσα στα τρικυμώδη απόνερα οξύτατων ταξικών και πολιτικών συγκρούσεων. Βέβαια, ανεξάρτητα από τις άλλες καταλυτικά δυσλειτουργικές προεκτάσεις του, από μία άποψη, το ελληνικό μοντέλο είχε ορισμένες θετικές επενέργειες. Δεν είναι δεδομένο ότι ο απόλυτος χωρισμός κράτους και κοινωνίας, που θεσμοποιείται μέσα από το κυρίαρχο πρότυπο κοινωνικών σχέσεων, οδηγεί στον καλύτερο των δυνατών κόσμων. Όπως, επίσης, είναι σαφές ότι ο χωρισμός αυτός δεν συνεπάγεται τον πραγματικό εξοβελισμό των ιδιωτικών συμφερόντων από τη δημόσια σφαίρα. Στη μακροσκοπική κλίμακα, η «ουδετερότητα» του φιλελεύθερου κράτους προβλήθηκε με κύριο στόχο την απόρριψη αναπαραγωγή ενός δεδομένου συστήματος άνισων και εκμεταλλευτικών σχέσεων. Με αυτήν την έννοια, λοιπόν, παραδόξως, όσο λιγότερο μεροληπτικό και ανορθολογικό είναι το κράτος, τόσο αποτελεσματικότερα μπορεί να υπηρετεί τη δομική του μεροληψία. Συχνά, οι πιο ορθολογικές, τακτικές, πειθαρχικές και υπάκουες κοινωνίες εμφανίζονται να λειτουργούν καταπιεστικά. Σε ένα βαθμό, τουλάχιστον, η δυσφορία του πολιτισμού στην οποία αναφερόταν ο Φρόντ, απαλύνεται ίσως στο πλαίσιο «ανολοκλήρωτων», ρευστών και ευλύγιστων κοινωνικών και θεσμικών εκλογικεύσεων. Με αυτήν την έννοια, δεν μπορεί κανείς να θεωρήσει αξιωματικά ότι ο φιλελεύθερος πολιτικός πολιτισμός συνιστά το τελικό ιστορικό ιδεώδες. Αυτός υπήρξε ίσως και ο κύριος λόγος για τον οποίο, μετά τον πό-

λεμο, τα φιλελεύθερα κράτη πίεςτηκαν να μετεξελιχθούν σε κοινωνικά κράτη ανακατανέμοντας εισοδήματα, πόρους και προστασίες υπέρ των αδυνάτων, «μεροληπτώντας», δηλαδή, υπέρ των ανήμπορων, των ανίκανων και των άτυχων. Με άλλα λόγια, το κοινωνικό κράτος είναι οργανωμένα «μεροληπτικό». Η κοινωνική αρμονία και δικαιοσύνη δεν μπορεί ποτέ να προωθηθεί μέσα από την τυφλή ουδετερότητα και τον άτεγκτο εργαλειακό ορθολογισμό.

Και όμως, παντού τα κοινωνικά κράτη αποψιλώνονται μέρα με τη μέρα. Στο όνομα της ανταγωνιστικής ανάπτυξης, μετασημασιολογείται και απουσιαστικοποιείται η ιδέα της προόδου. Με την επιστροφή και κατίσχυση του νεοφιλελευθερισμού, εγκαταλείφθηκαν οι μακρόχρονες προσπάθειες πολιτικής παρέμβασης προς την κατεύθυνση της σταδιακής επανόρθωσης των κοινωνικών αδικιών. Μαζί με τα κράτη που τις θεσμοποίησαν, οι εσκεμμένα επιλεκτικές και συχνά πειραματικές μορφές μεταρρύθμισης των κοινωνικών μεγεθών και διαδικασιών που επινοήθηκαν και υλοποιήθηκαν στη μεταπολεμική Ευρώπη κατέρρευσαν. Στην Αμερική, στη Γαλλία, στη Γερμανία, στην Αγγλία και φυσικά στην Ελλάδα, τα κέρδη ανεβαίνουν με αστρονομικούς ρυθμούς την ίδια στιγμή που οι μεγάλες μάζες του εργαζόμενου πληθυσμού βρίσκονται σήμερα σε πολύ χειρότερη κατάσταση απ' ό,τι πριν από 10 – 20 χρόνια, όχι μόνο σε σχετικούς αλλά και σε απόλυτους όρους. Και το χειρότερο είναι ότι η εξέλιξη αυτή τείνει να θεωρείται όχι μόνο ως νομοτελειακά αναπόφευκτη αλλά και εύλογη, ίσως και ευπρόσδεκτη. Αυτός ακριβώς είναι ο θρίαμβος της άρχουσας γνώμης. Οι νέοι δαίμονες που μας κατακλύζουν και τα νέα πρότυπα που υπόγεια εγκαθίστανται στις ψυχές μας χειραγωγούνται από τις ίδιες εκείνες εξουσίες που μας καταδυναστεύουν.

Μ.Π. Δεν μπορώ παρά να πω ότι θα πρέπει να μπορέσουμε να αντισταθούμε, να διαφυλάξουμε μια καθαρή, κριτική ματιά. Αν μη τι άλλο.

Κ.Τ. Το πιστεύω ακράδαντα. Τουλάχιστον επί του παρόντος, το μόνο που δεν μπορεί να μας αφαιρεθεί είναι ο λόγος.